

Tadeusz Kmiec-Forstner

Bóg sprawiedliwości i Bóg miłosierdzia w świetle Wj 33, 19 i Wj 34, 6-7

Wrocławski Przegląd Teologiczny 25/2, 81-96

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. TADEUSZ KMIEĆ-FORSTNER

BÓG SPRAWIEDLIWOŚCI I BÓG MIŁOSIĘRDZIA W ŚWIETLE WJ 33, 19 I WJ 34, 6-7

Wprowadzenie

Rok Miłosierdzia ogłoszony przez Ojca Świętego Franciszka¹ wyzwolił w naszym życiu religijnym, a także społecznym wewnętrzną potrzebę pogłębienia swojej wiedzy na ten temat. Warto jednak zaznaczyć, że temat miłosierdzia nie jest tematem, który nagle się pojawił w przestrzeni nauczania Kościoła w związku z pontyfikatem Ojca Świętego Franciszka. Do tego tematu dość często odwoływali się Jego wielcy poprzednicy: Benedykt XVI² i Jan Paweł II. Już w swojej pierwszej encyklice, *Redemptor Hominis*, Jan Paweł II porusza ten temat, kiedy stwierdza, że „Bóg stworzenia objawia się jako Bóg odkupienia, jako Bóg, który jest wierny Sobie Samemu, wierny swej miłości do człowieka i do świata, wyrażonej w dniu stworzenia. [...] To objawienie miłości nazywa się również miłosierdziem. To objawienie miłości i miłosierdzia ma w dziejach człowieka jedną postać i jedno imię. Nazywa się: Jezus Chrystus”³. Swoją drugą encyklikę, *Dives in Misericordia*, Jan Paweł II w całości poświęca miłosierdziu i zobowiązuje Kościół, aby miłosierdzie Boga wyznawał, głosił i czynił je⁴.

Bardzo trudno jest nam zrozumieć i pogodzić ze sobą Boga sprawiedliwości i Boga miłosierdzia. Wydaje się nam, że te dwa atrybuty Boga wzajemnie się wykluczają. Często szukamy odpowiedzi na pytanie, co jest pierwsze u Boga: sprawiedliwość czy miłosierdzie? Takie pytanie może postawić człowiek, który jest zamknięty w przestrzeni czasowej. Bóg jest od tego zamknięcia przestrzenno-czasowego wolny. On nie podlega temu ograniczeniu. A zatem, sprawiedliwość

¹ Ojciec Święty FRANCISZEK, *Bulla Misericordiae Vultus*, Wrocław 2015.

² Ojciec Święty BENEDYKT XVI, *Deus caritas est*, Rzym 25.12.2005, nr 26, 30.

³ JAN PAWEŁ II, Encyklika *Redemptor Hominis*, Rzym 4.03.1979, nr 9.

⁴ TENŻE, Encyklika *Dives in Misericordia*, Rzym 30.11.1980, nr 13.

i miłosierdzie Boga dokonuje się tu i teraz, bez absolutnie żadnych ograniczeń przestrzenno-czasowych, a ich sprawczą przyczyną jest On sam – Jahwe. Te dwa atrybuty Boga są dla każdego człowieka niezwykle ważne. To one ukazują nam, że Bóg nas miłuje i ma dla nas sprawiedliwe miłosierdzie, dzięki czemu dostępujemy pełni życia – zarówno tego doczesnego, jak i wiecznego.

Sformułowany temat artykułu nie chce pod żadnym pozorem sugerować czytelnikowi, że będzie w nim rozważany „problem” pierwszeństwa jednego z nich. Praca ta chce ukazać współzależność tych dwóch atrybutów Boga, a zarazem ich całkowitą suwerenność. Podane dwa cytaty z Księgi Wyjścia (Wj 33, 19; Wj 34, 6-7) mają niezwykle ważne znaczenie. W całym Piśmie Świętym Jahwe objawia się i komunikuje ze swoim Ludem zazwyczaj przez Patriarchów, Proroków, Apostołów i przez swojego Syna Jezusa Chrystusa. Na Synaju ma miejsce Teofania dokonana przez samego Boga. Jahwe „osobiście” przemawia do Mojżesza i objawia mu swoje atrybuty. Udziela mu rad i poucza go, jak ma postępować z Ludem Wybranym. Do tej Teofanii synajskiej i jej przesłania odwołują się Prorocy (szczególnie Prorocy Mniejsi), Psalmi, Ewangelieści, św. Paweł (Lb 12, 6-8; Pwt 18, 13-20; Kpł 19, 2; Ne 9, 17; Ps 77, 21; Ps 86, 15; Ps 103; Oz 6, 6; Jl 2, 13; Jon 4, 2; Mt 9, 13; Mk 3, 5; Mk 6, 34; Łk 6, 36; Rz 9, 14-18; 2 Kor 3, 7-4,6), i ona ma bardzo widoczny wpływ na ich przepowiadanie.

1. Pojęcie sprawiedliwości Bożej

Sprawiedliwości szuka każdy człowiek, społeczeństwo, cały świat. Każdy z tych szukających ma inne wyobrażenie o niej. *Encyklopedia PWN* pod hasłem sprawiedliwość podaje, że możemy ją rozpatrywać na płaszczyźnie:

- a. filozoficznej,
- b. społeczno-politycznej,
- c. teologicznej.

Sprawiedliwość w sensie filozoficznym oznacza cnotę moralną, dzięki której dajemy innym to, na co bezstronnie zasługują.

Sprawiedliwość w sensie społeczno-politycznym odnosi się do idei równości wobec prawa, jak również instytucji społeczno-politycznych sankcjonujących przestrzeganie prawa.

Sprawiedliwość w sensie teologicznym to jedna z cnót głównych, dzięki której mamy stałą wolę oddawania Bogu i bliźniemu tego, co im jest należne⁵.

W naszych rozważaniach interesuje nas przede wszystkim ten trzeci aspekt sprawiedliwości – aspekt teologiczny.

W Biblii Hebrajskiej sprawiedliwość *šēdāqā(h)* określa sprawiedliwy czyn. *šedeq* jest tym, który przez swoje działanie i swoje wielkie dzieła wprowadza

⁵ „Sprawiedliwość”, [w:] *Encyklopedia PWN*, red. A. KRUPA, t. 2, Warszawa 2003, s. 239.

šālôm zarówno w społeczności ludzkiej, jak i w świecie natury. Dzięki pośrednictwu Króla, który w szczególny sposób ma stawać po stronie biednych (precyzyjnie mówiąc – pokrzywdzonych), sprawiedliwość Boża dociera do człowieka i uzdalnia go do sprawiedliwego działania na rzecz dobra swojej społeczności⁶.

Nowy Testament termin „sprawiedliwość” tłumaczy greckim słowem *δικαιοσύνη*⁷. Jednak grecka nauka o cnotach ma bardzo niewielki wpływ na wymowę i znaczenie tego terminu w Nowym Testamencie⁸. W księgach nowotestamentowych określenie to występuje ponad 90 razy, z czego prawie 60 razy w pismach św. Pawła. W Liście do Rzymian spotykamy go najczęściej, bo aż 35 razy. Ten List św. Pawła można śmiało nazwać listem sprawiedliwości i miłosierdzia⁹.

Naszą uwagę chcemy teraz skupić przede wszystkim na sprawiedliwości Bożej. Sprawiedliwość Boża należy do podstawowych pojęć w Piśmie Świętym. W języku hebrajskim sprawiedliwość Boża określana jest jako *šēdāqā(h)*. Język grecki tłumaczy to określenie jako *dikaïosynē tou Theou*, natomiast tłumaczenie łacińskie określa ją jako *iustitia Dei*¹⁰.

Pojęcie sprawiedliwości Bożej w całym Starym Testamencie ma nie tylko charakter etyczny czy socjalny, ale ma przede wszystkim charakter religijny. Ten religijny charakter zawdzięcza ona roli, jaką odgrywała w społeczności hebrajskiej. Nie miała ona wymiaru typowo jurydycznego, prawnego, lecz przede wszystkim wymiar zbawczy¹¹. Oczywiście że jakiś osąd jurydyczny, prawny ma miejsce i jest widoczny. Jednak celem jego działania nie jest „skazanie kogoś”, lecz jego główną rolą jest uchronić Naród Wybrany od złamania Przymierza, a przez to od odejścia z drogi zbawienia. Bóg „karze twardą ręką” inne narody, które zagrażają zbawieniu jego Ludu. Jest to bardzo negatywny i całkiem nieprawdziwy obraz Boga. Ten obraz Boga należy skorygować w świetle myśli teologicznej zawartej w Starym Testamencie. Bóg nie ma w zamyśle karania wrogów swojego Ludu, lecz Bóg broni swój Lud przed apostazją i unicestwie-

⁶ E. OTTO, „Gerechtigkeit“, [w:] *Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, red. H.D. BETZ, Don S. BROWNING, B. JANOWSKI, E. JÜNGEL, t. 3, Tübingen 2000⁴, s. 702.

⁷ W. KLAIBER, „Gerechtigkeit“, [w:] *Religion in Geschichte...*, t. 3, s. 704; K. KERTELGE, „Gerechtigkeit Gottes“, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. W. KASPER, t. 4, Freiburg–Basel–Rom–Wien 1993³, s. 501; G. SCHRENK, „δικαιοσύνη“, [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. G. KITTEL, t. 2, Stuttgart 1935 (1967), s. 194–214.

⁸ W. KLAIBER, „Gerechtigkeit“, [w:] *Religion in Geschichte...*, t. 3, s. 704.

⁹ K. KERTELGE, „Gerechtigkeit Gottes“, [w:] *Lexikon für Theologie...*, t. 4, s. 501; W. KLAIBER, „Gerechtigkeit“, [w:] *Religion in Geschichte...*, t. 3, s. 704.

¹⁰ J. BUCZEK, „Sprawiedliwość Boża“, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 18, TN KUL, Lublin 2013, s. 735; zob. G. SCHRENK, „δικαιοσύνη“, [w:] *Theologisches Wörterbuch...*, t. 2, s. 194–214; E. OTTO, „Gerechtigkeit“, [w:] *Bibeltheologisches Wörterbuch*, red. J. MARBÖCK, K.M. WOSCHITZ, J.B. BAUER, Styria 2001⁴, s. 220–223; K. KERTELGE, „Gerechtigkeit“, [w:] *Bibeltheologisches Wörterbuch...*, s. 223–225.

¹¹ H. LANGKAMMER, „Sprawiedliwość“, [w:] TENŻE, *Słownik biblijny*, współpr. J. KOZYRA, R. RUBINKIEWICZ, J. SZLAGA, Katowice 1989, s. 144.

niem przez inne narody, ponieważ jest wierny Przymierzu, które z tym Narodem zawarł.

Coraz bardziej umacniający się monoteistyczny jahwizm prowadzi do tego, że sprawiedliwość otrzymuje szczególną rolę i funkcję. Sprawiedliwość Boża w Starym Testamencie swoje Boskie pochodzenie zawdzięcza temu, iż postrzegana jest jako podpora i ostoja Bożego tronu (Ps 89, 15; Ps 97, 2). Jednocześnie jako jeden z atrybutów Boga określa jego istotę i jest rozpoznawalna w wielu tekstach Starego Testamentu (Ps 33, 5; 36, 6; 85, 11-14). Rolę pośrednika i wykonawcy sprawiedliwości Bożej wśród Ludu Wybranego powierza się w późniejszych czasach Królowi (Ps 72, 1-3)¹². Ten religijny charakter, jaki otrzymuje sprawiedliwość, zawdzięcza ona Bogu, gdyż w nim ma swoje źródło. To w działaniu Boga dostrzegamy całkowitą zgodność między sprawiedliwym wyrokiem a sprawiedliwym działaniem (1 Krl 10, 9; Iz 9, 6; Jr 23, 6; Jr 33, 15)¹³. Sprawiedliwość Boża jest więc wyrazem jego sprawiedliwego działania (Ps 89, 15-17)¹⁴. Bóg jest Bogiem sprawiedliwym (Wj 9, 27), a jego sprawiedliwość wyrasta z jego miłości i wierności zawartemu Przymierzu z Narodem Wybranym¹⁵.

Nowy Testament dopełnia starotestamentowe pojęcie Bożej sprawiedliwości, dodając do jej zbawczego wymiaru jeszcze jeden bardzo ważny element. Bycie sprawiedliwym przed Bogiem, to znaczy bycie wiernym Przymierzu, jest już niewystarczającym faktem dającym zbawienie. Do starotestamentowej wierności Przymierzu, będącej wyznacznikiem wypełniania sprawiedliwości Bożej, jest niezbędna jeszcze wiara w Jezusa Chrystusa, który tę sprawiedliwość Bożą i zbawczy zamysł Boga swoją osobą tu na ziemi Objawia i ją doskonale wypełnia aż po krzyż i swoje zmartwychwstanie¹⁶.

Św. Paweł w swojej nauce o usprawiedliwieniu podkreśla, iż dążenie do uznania naszej sprawiedliwości opartej na życiu zgodnym z prawem w oczach Boga nie wypełnia w całości Bożego planu soteriologicznego. Według św. Pawła w Jezusie Chrystusie objawiła się w pełni Boża sprawiedliwość jako zbawcza rzeczywistość człowieka. Każdy człowiek dostępujący usprawiedliwienia otrzymuje je jako przejaw łaski i miłosierdzia Bożego (Tt 3, 5. 7)¹⁷.

¹² H. SPIECKERMANN, „Gerechtigkeit Gottes”, [w:] *Religion in Geschichte...*, t. 3, s. 718.

¹³ D. VETTER, „Gerechtigkeit”, [w:] *Lexikon religiöser Grundbegriffe*, red. A. T. KHOURY, Wiesbaden 2007, s. 328–329; E. OTTO, „Gerechtigkeit”, [w:] *Bibeltheologisches Wörterbuch...*, s. 220–223.

¹⁴ J. BUCZEK, „Sprawiedliwość Boża”, [w:] *Encyklopedia katolicka...*, t. 18, s. 736.

¹⁵ W. GROSSOUW, J. DE FRAINE, „Gerechtigkeit”, [w:] *Bibel-Lexikon*, red. H. HAAG, Leipzig 1970, s. 556; D. VETTER, „Gerechtigkeit”, [w:] *Lexikon religiöser Grundbegriffe...*, s. 329.

¹⁶ K. KERTELGE, „Gerechtigkeit Gottes”, [w:] *Lexikon für Theologie...*, t. 4, s. 504; W. KLAIBER, „Gerechtigkeit”, [w:] *Religion in Geschichte...*, t. 3, s. 704; J. KÜGLER, „Gerechtigkeit”, [w:] *Handbuch theologischer Grundbegriffe zum Alten und Neuen Testament. Studienausgabe*, red. A. BERLEJUNG, Ch. FREVLER, Darmstadt 2016⁵, s. 224.

¹⁷ H. LANGKAMMER, „Sprawiedliwość” ..., s. 144; K. KERTELGE, „Gerechtigkeit Gottes”, [w:] *Lexikon für Theologie...*, t. 4, s. 505.

2. Pojęcie miłosierdzia Bożego

Miłosierdzie w języku potocznym rozpatrywane jest na dwóch płaszczyznach. Pierwsza z nich to płaszczyzna uczuciowa. Miłosierdzie rozpatrywane na tej płaszczyźnie wyrażane jest przez litość, współczucie, współcierpienie, łaskawość. Drugą płaszczyzną, na której jest rozpatrywane miłosierdzie, jest płaszczyzna działania. Działanie to czyny miłosierdzia. Do czynienia ich wzywa nas Bóg przez swojego Syna Jezusa Chrystusa, Kościół Święty, Pismo Święte (Mt 23, 23; Łk 6, 36; Ef 4, 32; 1 P 3, 8), Katechizm katolicki, Papieży¹⁸.

Miłosierdzie Boga w Piśmie Świętym, ze względu na swój specyficzny charakter, a także wymowę teologiczną, ma inny obraz w Starym Testamencie niż w Nowym Testamencie.

Cała historia narodu wybranego, zarówno ta przekazywana ustnie, jak i ta spisana na kartach Starego Testamentu, zawiera w sobie obraz Boga miłosierdzia. Nawet jeżeli w tekście nie jest użyte bezpośrednio słowo miłosierdzie, miłosierny w jego dość szeroko rozumianym znaczeniu (*raḥûm* – miłosierny, *raḥâmîm* – litość, *ḥesed* – dobroć, *ḥnn* – być łaskawy¹⁹), to i tak przekazany obraz Boga ukazuje go jako miłosiernego, zatroskanego o swój naród Ojca i Pana. Przykładem może być tutaj cała historia biblijna Narodu Wybranego opisana w Księgach Rodzaju i Wyjścia²⁰.

Stary Testament przymiotnika „miłosierny” (*raḥûm*) używa wyłącznie w stosunku do Boga i obok miłości jest on tylko jemu zarezerwowanym atrybutem. Wyjątek stanowi Ps 112, 4, w którym przymiotnik miłosierny zostaje użyty w odniesieniu do człowieka:

¹⁸ JAN PAWEŁ II, Encyklika *Dives in Misericordia*, nr 14; Ojciec Święty FRANCISZEK, Bulla *Misericordiae Vultus*, nr 10–12.

¹⁹ P. VAN IMSCHOOT, „*Barmherzigkeit Gottes*”, [w:] *Bibel-Lexikon*, red. H. HAAG, Leipzig 1970, s. 167; I. BROER, „*Barmherzigkeit*”, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. W. KASPER, t. 2, Freiburg–Basel–Rom–Wien 1993³, s. 13n; H.D. PREUSS, „*Barmherzigkeit*”, [w:] *Theologische Realenzyklopädie. Studienausgabe*, red. G. KRAUSE, G. MÜLLER, t. 5, Berlin–New York 1980, s. 217nn; R. SCORALICK, „*Barmherzigkeit*”, [w:] *Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, red. H.D. BETZ, DON S. BROWNING, B. JANOWSKI, E. JÜNGEL, t. 1, Tübingen 1998⁴, s. 1116n; J. HEIDLER, „*Barmherzigkeit*”, [w:] *Calwer Bibellexikon*, red. O. BETZ, B. EGO, W. GRIMM, W. ZWICKEL, t. 1, Stuttgart 2003, s. 155; R. KAMPLING, „*Barmherzigkeit*”, [w:] *Handbuch theologischer Grundbegriffe zum Alten und Neuen Testament. Studienausgabe*, red. A. BERLEJUNG, Ch. FREVLER, Darmstadt 2016⁵, s. 111n; W.R.F. BROWNING, „*Milosierdzie*”, [w:] TENŻE, *Słownik biblijny*, Warszawa 2009, s. 323.

²⁰ R. SCORALICK, dz. cyt., t. 1, s. 1116; H. LANGKAMMER, „*Milosierdzie*”, [w:] TENŻE, *Słownik biblijny*, współpr. J. KOZYRA, R. RUBINKIEWICZ, J. SZLAGA, Katowice 1989, s. 107; W. PIKOR, „*Milosierdzie*”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 12, TN KUL, Lublin 2008, s. 1088; A.J. SILDARINI, „*Milosierdzie*”, [w:] *Encyklopedia biblijna*, red. P.J. ACHTERMEIER, red. tłum. pol. W. CHROSTOWSKI, Warszawa 1999, s. 763; H.D. PREUSS, dz. cyt., t. 5, s. 216n, 221n; W. KASPER, *Was heißt Barmherzigkeit?*, „*Bibel heute*” (2016), nr 1, s. 4.

„...Szczęśliwy mąż, który boi się Pana...
Wschodzi w ciemności jako światło dla prawych,
łagodny, miłosierny i sprawiedliwy”²¹.

Nowy Testament używa zasadniczo trzech określeń do opisanego fenomenu miłosierdzia Bożego. Do tych określeń należą *eleos* (litość)²², *splanchna* (współczucie)²³ i *oiktirmos* (miłosierdzie) (Rz 12, 1; 2 Kor 1, 3)²⁴. W Starym Testamencie to Bóg objawia się człowiekowi jako miłosierny i miłujący swój Naród Wybrany Stwórca.

W Nowym Testamencie tego miłosiernego Ojca ukazuje nam Jego Syn, a nasz Zbawiciel – Jezus Chrystus (Hbr 2, 17; Rz 11, 25-32; Rz 12, 1; 1 P 2, 9-19)²⁵. Bardzo nieprawdziwy jest obraz Boga ze Starego Testamentu ukazujący go tylko jako Boga odwetu i zemsty, z którym kłóci się obraz Boga z Nowego Testamentu – ukazujący go jako pełnego miłości i miłosierdzia Ojca²⁶. Jest to bardzo uproszczony stereotyp, który nie odpowiada prawdzie. Zarówno Stary, jak i Nowy Testament ukazują nam tego samego Boga: pełnego bólu i zagniewanego na zatwardziałych i zamkniętych na Jego łaskę (Lb 14, 10; 1 Krl 11, 9-11; Mt 18, 23-35; Mk 3, 15; Mk 11, 15)²⁷, ale jednocześnie wyrozumiałego, współczującego i miłosiernego dla tych, którzy u niego szukają pomocy (Ps 7; Mt 8, 5-13; Mt 15, 21-28)²⁸.

²¹ R. SCORALICK, dz. cyt., t. 1, s. 1116; H.D. PREUSS, dz. cyt., t. 5, s. 218.

²² W. BAUER, „οἰκτιρισμός, ου, ό“, [w:] *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, red. W. BAUER, K. ALAND, B. ALAND, Berlin–New York 1988⁶, s. 504n; F. STAUDINGER, „ἔλεος, ους, τό, eleos“, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. H. BALZ, G. SCHNEIDER, cz. 1, Stuttgart 2011³, s. 1046–1052.

²³ W. BAUER, „σπλάγχνον, ου, τό“..., s. 1523; N. WALTER, „σπλάγχνον, ου, το“, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, H. BALZ, G. SCHNEIDER, cz. 3, Stuttgart 2011³, s. 635.

²⁴ W. BAUER, „οἰκτιρισμός, ου, ό“..., s. 1138; G. BARTH, „οἰκτιρισμός, ου, ό“, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, H. BALZ, G. SCHNEIDER, cz. 2, Stuttgart 2011³, s. 1234; R. SCORALICK, dz. cyt., t. 1, s. 1118; I. BROER, dz. cyt., t. 2, s. 13n; R. KAMPLING, dz. cyt., s. 112; E. KAMLAH, „Barmherzigkeit“, [w:] *Theologische Realenzyklopädie. Studienausgabe*, red. G. KRAUSE, G. MÜLLER, t. 5, New York 1980, s. 224–228; M. STUBHANN, „Barmherzigkeit“, [w:] *Herders neues Bibellexikon*, red. F. KOGLER, Freiburg–Basel–Wien 2008, s. 71; P. VAN IMSCHOOT, dz. cyt., s. 168.

²⁵ R. KAMPLING, dz. cyt., s. 112; P. VAN IMSCHOOT, dz. cyt., s. 168; I. BROER, dz. cyt., t. 2, s. 15; K. BERGER, *Kommentar zum Neuen Testament*, Gütersloh 2012², s. 844; J. CAMBIER, X. LÉON-DUFOUR, „Miłosierdzie“, [w:] *Słownik teologii biblijnej*, red. TENŻE, opr. polskie bp K. ROMANIUK, Poznań–Warszawa 1985³, s. 482n; J. HEIDLER, „Barmherzigkeit“, [w:] *Calwer Bibellexikon*, red. O. BETZ, B. EGO, W. GRIMM, W. ZWICKEL, t. 1, Stuttgart 2003, s. 155.

²⁶ W. KASPER, dz. cyt., s. 5.

²⁷ E.N. ZWIJACZ, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010, s. 386–393.

²⁸ A.J. SALDARINI, dz. cyt., s. 763; I. BROER, dz. cyt., t. 2, s. 14; J. CAMBIER, X. LÉON-DUFOUR, dz. cyt., s. 479–482; E. KAMLAH, dz. cyt., t. 5, s. 227; J.B. BAUER, „Barmherzi-

3. Bóg sprawiedliwości i Bóg miłosierdzia w świetle Księgi Wyjścia

Kluczowym i chyba najważniejszym tekstem zarówno dla judaizmu, jak i dla chrześcijan, który ukazuje przymioty Boga (sprawiedliwość, miłosierdzie, dobroć, cierpliwość, łaskawość), jest tekst z księgi Wyjścia 34, 6-7²⁹. Aby lepiej zrozumieć wymowę i znaczenie tego tekstu, należy uważnie przyjrzeć się, w jakim kontekście on się znajduje.

Cała Księga Wyjścia zawiera wiele opisów świadczących o Jahwe jako Bogu dobrym, sprawiedliwym, miłosiernym i przebaczącym. Często w tych tekstach nie pada słowo miłosierny, miłosierdzie, ale to co czyni Jahwe, wskazuje na to i tak należy to określić.

Pierwszym przykładem może być ocalenie dziecka hebrajskiego przed pewną śmiercią, jaka czekała je w wodach rzeki. Tym dzieckiem był Mojżesz (Wj 2, 1-10)³⁰. Jeszcze bardziej dobitnie można to dostrzec w samym powołaniu Mojżesza przez Jahwe (Wj 2, 23 – 3, 22)³¹: „Pan mówił «Dosyć napatrzyłem się na udrękę ludu mego w Egipcie i nasłuchałem się narzekania jego na ciemnicców, znam więc jego uciemiężenie. Zstąpiłem, aby go wyrwać z ręki Egiptu i wyprowadzić z tej ziemi do ziemi żyznej i przestronnej...»” (Wj 3, 7)³². Decyzja Jahwe o ratowaniu ludu Izraela jest oparta na Jego wierności Przymierzu, które z nim zawarł, i miłosierdziu, które daje narodowi wybranemu perspektywę lepszej przyszłości (Wj 6, 5)³³. Cały opis wędrówki z Egiptu aż pod Synaj obfituje w wiele przypadków „szemrania” przeciw Jahwe (Wj 13, 17 – 14, 31; Wj 16, 1-36; Wj 17, 1-7; Pwt 9, 7-21). On jednak okazuje swojemu ludowi cierpliwość i wyrozumiałość i zaspokaja jego codzienne życiowe potrzeby (żywność, woda; por. Pwt 8, 1-20), ale winnym wymierza surową karę (Lb 15, 32-36; Lb 16, 16 – 17, 15; Lb 20, 1-12)³⁴.

Rozdziały 19, 20, 24 burzą naszą poukładaną chronologię dotyczącą Przymierza na Synaju³⁵. Już w pierwszym wersie nakazuje Jahwe Mojżeszowi, aby

keit“, [w:] *Bibeltheologisches Wörterbuch*, red. J. MARBÖCK, K.M. WOSCHITZ, J.B. BAUER, Styria 2001⁴, s. 64.

²⁹ Ch. DOHMEN, *Exodus 19-40*, übersetzt und ausgelegt von Christoph DOHMEN. *Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament*, Freiburg–Basel–Wien 2015, s. 354–357; H.D. PREUSS, dz. cyt., t. 5, s. 221–224; W. KASPER, dz. cyt., s. 5.

³⁰ Ch. DOHMEN, *Exodus 1-18*, übersetzt und ausgelegt von Christoph DOHMEN. *Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament*, Freiburg–Basel–Wien 2015, s. 118nn.

³¹ J.F. CRAGHAN, *Księga Wyjścia*, [w:] *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, red. wyd. oryginalnego W.R. FARMER, red. wyd. pol. W. CHROSTOWSKI, Warszawa 2001², s. 349n.

³² Ch. DOHMEN, *Ex 1-18...*, s. 151n.

³³ J. CAMBIER, X. LÉON-DUFOUR, dz. cyt., s. 479n; Ch. DOHMEN, *Ex 1-18...*, s. 153n.

³⁴ E.N. ZWIJACZ, dz. cyt., s. 394–397.

³⁵ Zob. J. LEMAŃSKI, *Wybranie, lud Boży, przymierze*, [w:] *Teologia Starego Testamentu. Teologia Pięcioksięgi*, red. M. ROSIK, t. 1, Bibliotheca Biblica, Wrocław 2016, s. 136–145.

wszedł na górę, a przecież już tam jest, na co wskazuje rozdział 19³⁶. Problem ten wybiega jednak poza ramy tej pracy i może stanowić temat osobnego opracowania.

Wracając do rozdziału 24 Księgi Wyjścia, znajdujemy tam opis zawarcia Przymierza między Jahwe a Mojżeszem i Izraelitami³⁷. Przez 40 dni i nocy Jahwe rozmawia z Mojżeszem, dając mu przepisy prawa, jak również przepisy dotyczące zorganizowania kultu (Wj 25, 1 – 31, 18)³⁸. Jahwe pisze sam prawo dla Mojżesza i swego ludu na dwóch tablicach kamiennych (Wj 24, 12)³⁹. W taki oto sposób autor natchniony chce ukazać szczególne znaczenie i autorytet tego, co otrzymuje Mojżesz⁴⁰.

Te 40 dni i 40 nocy wystarczyły, aby wybrany naród dopuścił się grzechu apostazji (Wj 32, 1-8)⁴¹. Najważniejszym elementem tej apostazji nie są jednak ofiary całopalenia i ofiary biesiadne składane „złotemu cielcowi”, czy też uczta, którą Aaron zorganizował⁴². Wszystkie te elementy są tylko następstwami tego, co legło u podstaw apostazji. Jest ona zawarta w prośbie ludu: „Uczyń nam boga, który by szedł przed nami, bo nie wiemy, co się stało z Mojżeszem, tym mężem, który nas wyprowadził z ziemi egipskiej” (Wj 32, 1). W tej prośbie Naród Wybrany zakwestionował i niejako odrzucił przywództwo Mojżesza. Jeżeli jednak została zakwestionowana rola Mojżesza jako przywódcy, to tym samym został zakwestionowany i odrzucony Jahwe⁴³. Zostały zerwane więzy Przymierza Boga z Narodem Wybranym. Sytuacja, jaka ma miejsce w obozie Izraelitów, „rozgniewała” Jahwe, ale i nie mniej samego Mojżesza. Schodząc do obozu, tłucze on u podnóża góry kamienne tablice, które otrzymał od Jahwe, a także niszczy „złotego cielca” i karze surowo Hebrajczyków (Wj 32, 19-29). Następnie uświadamia całemu ludowi, jak wielkiego grzechu się dopuścił, i obiecuje wstawiennictwo u Pana, ale bez gwarancji, że jego wstawiennictwo i prośba zostaną wysłuchane. Gdyby jednak Jahwe nie zechciał go wysłuchać, gotów jest pozostać z Ludem, nawet za cenę wymazania z Księgi Pana. I tutaj ukazuje się szczególna rola wstawiennicza Mojżesza jako pośrednika między Ludem Wybranym a Jahwe. Taki wniosek, o jego szczególnej roli wstawienniczej, można wysnuć z jednego bardzo znamienitego faktu: nikt nie mógł się

³⁶ S. ŁACH, *Księga Wyjścia. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, t. 1, cz. 2, Poznań 1964, s. 232n.

³⁷ Ch. DOHMEN, *Ex 19-40...*, s. 198n; G. VON RAD, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 153nn.

³⁸ J.F. CRAGHAN, dz. cyt., s. 371–375; E.N. ZWIJACZ, dz. cyt., s. 363–368; Ch. DOHMEN, *Ex 19-40...*, s. 199–205; G. VON RAD, dz. cyt., s. 155.

³⁹ E. BOSSHARD-NEPUSTIL, *Der schreibende Gott am Sinai*, „Biblische Zeitschrift” 54 (2010), z. 1, s. 1–19, Paderborn 1957–

⁴⁰ J.F. CRAGHAN, dz. cyt., s. 377.

⁴¹ Ch. DOHMEN, *Ex 19-40...*, s. 301–307.

⁴² J.F. CRAGHAN, dz. cyt., s. 376.

⁴³ E.N. ZWIJACZ, dz. cyt., s. 236–263; J.F. CRAGHAN, dz. cyt., s. 376.

sprzeciwić Bogu i podejmowanym przez niego decyzjom oprócz Mojżesza. To on kontestuje, sprzeciwia się decyzji Jahwe. Co więcej, nie zostaje jednak posądzony o nielojalność⁴⁴. Mojżesz prosi Jahwe o zaniechanie wyniszczenia Ludu Wybranego, gdyż chce, aby jego historia i historia Przymierza z Izraelem nie była wystawiona na pośmiewisko Egipcjan (Wj 32, 12). Jak dalece został wysłuchany Mojżesz przez Jahwe, trudno jest nam oceniać. Pewne jest jedno, że już nie Jahwe, lecz tylko jego Anioł kontynuuje wędrówkę z Izraelitami do Ziemi Obiecanej (Wj 33, 2)⁴⁵. Jahwe dokonał sprawiedliwego sądu nad swoim Ludem, okazał mu swoje miłosierdzie, ale ślady i oznaki wymierzonej kary są bezsprzecznie zauważalne⁴⁶.

4. „13 Middot” – atrybuty Jahwe

Rozdział 34 Księgi Wyjścia to nie tylko odnowienie zerwanego Przymierza Narodu Wybranego z Jahwe, ale to także jego teofania z ukazaniem wielu, tylko jemu przynależnym atrybutów, które on sam objawia. Tematyka tego rozdziału koncentruje się wokół grzechu, kary, sądu, przebaczenia i miłosierdzia⁴⁷. Jest rzeczą znamioną, że do odnowienia Przymierza na górze Synaj Jahwe zaprasza tylko Mojżesza (Wj 34, 2-3)⁴⁸. To on staje się partnerem dialogu z Jahwe. To on utożsamia się z ludem Izraela i jako jego przywódca odnawia z Jahwe Przymierze (Wj 34, 10)⁴⁹. Szczególna relacja Jahwe w stosunku do Mojżesza jest też widoczna w czasie przyjścia Pana w obłoku na Synaj. Tam Mojżesz wypowiada imię Boga Jahwe. Dla każdego Izraelity imię Boga było tak święte i tak czczone, że go po prostu nie wymawiał. Mojżesz to czyni i nie spotyka go za ten czyn żadne upomnienie. Co więcej, Pan przechodzi przed jego oczyma i objawia mu swoje atrybuty, które są wyłącznie dla niego zastrzeżone. I to co objawia Jahwe Mojżeszowi, leży w centrum naszego zainteresowania (Wj 34, 5-10).

Tekst ten jest niezwykle ważny dla liturgii judaizmu, gdyż ukazuje Narodowi Wybranemu, jak należy się modlić i wzywać Jahwe, a zarazem ukazuje całe jestestwo Boga: „Jahwe, Jahwe, Bóg miłosierny i litościwy, cierpliwy, bogaty w łaskę i wierność, zachowujący swą łaskę w tysiączne pokolenia, przebaczący niegodziwość, niewierność, grzech, lecz nie pozostawiający go bez ukarania, ale zsyłający kary za niegodziwość ojców na synów i wnuków aż do trzeciego i czwartego pokolenia” (Wj 34, 6b-7). Żydowski Rabbi Jochanan stwierdził,

⁴⁴ J.F. CRAGHAN, dz. cyt., s. 376.

⁴⁵ Tamże, s. 377.

⁴⁶ Por. S. STASIAK, *Bóg okazuje miłosierdzie komu chce*, [w:] *Oblicza miłosierdzia w Biblii*, red. J. JAROMIN, Bibliotheca Biblica, Wrocław 2016, s. 262.

⁴⁷ Ch. DOHMEN, *Ex 19-40...*, s. 357.

⁴⁸ G. VON RAD, dz. cyt., s. 229–234.

⁴⁹ Ch. DOHMEN, *Ex 19-40...*, s. 357.

że: gdyby te słowa w Biblii nie były zapisane, byłoby niemożliwością je powiedzieć⁵⁰. To co Jahwe w tym tekście wypowiada o sobie, w tradycji judaistycznej określane jest jako 13 „właściwości”, „atrybutów” Boga – „13 Middot”. Skąd wzięła się liczba 13, trudno ustalić. Poza tym każdy uczony żydowski liczy i kataloguje te atrybuty na swój, jedynie sobie właściwy sposób. Problem ten wykracza poza ramy tej pracy i może być również tematem osobnego opracowania⁵¹.

Wracając do samego tekstu, należy podkreślić, iż jest ukazana w nim jasno, żadnym czasem nieograniczona, łaska Jahwe. Swym zasięgiem ogarnia ona wszystkich, wszystko, zawsze i wszędzie.

Wyraża to określenie: „zachowujący łaskę w tysiączne pokolenia...” (Wj 34, 7). Ze wszystkimi atrybutami, które są umieszczone na początku tej teofanii, najczęściej całkowicie się zgadzamy. Zmienia się nasze stanowisko dość radykalnie, gdy dochodzimy do słów o karze, która może sięgać aż do czwartego pokolenia. J. Klinkowski w swojej pracy *Obraz Boga*⁵² słusznie zauważa, że wymierzanie kary do czwartego pokolenia ogranicza ją do ściśle określonego czasu i kręgu ludzi odpowiedzialnych za popełniony grzech. Do stwierdzenia, które pozwolę sobie zacytować: „Miłosierdzie jest zatem wieczne, a sprawiedliwość jest wymierzana w ograniczonym czasie”, należy chyba dodać małe uzupełnienie. Wymierzenie sprawiedliwej kary „do czwartego pokolenia” sugeruje również jej nieuchronność (jeżeli nie ojciec, to syn, jeżeli nie syn, to wnuk, jeżeli nie wnuk, to prawnuk. I tutaj lista osób ponoszących odpowiedzialność, a więc podlegających sprawiedliwej karze, kończy się. Jednak na tej podstawie nie można przypuszczać, że Jahwe zrezygnował ze sprawiedliwości). Kara do trzeciego, czwartego pokolenia sugeruje przyjęcie przez Boga bardzo ludzkiej miary. Nie ma tu mowy o odpowiedzialności zbiorowej. Wśród narodu żydowskiego było to coś zupełnie normalnego, że w jednym domu mieszkał trzy, cztery pokolenia. Każdy członek rodziny mógł więc osobiście doświadczyć i poznać zarówno to, co było dobre, jak i to, co było złe, grzeszne. Od konkretnego człowieka zależało, co zrobi z tym, czego doświadczył i co poznał. Czy zło, grzech będzie powielał, czy może zechce wyciągnąć wnioski i coś zmienić na lepsze. To co zostało powiedziane wyżej, ukazuje nam Boga sprawiedliwie karzącego. Zgłębiając ten tekst w brzmieniu hebrajskim, możemy odnaleźć trochę inny obraz Boga. Hebrajskie słowo קָרַח ma nie tylko negatywne znaczenie karać, ścigać⁵³. Często używane jest w znaczeniu szukać, nawiedzać, zlecać. Można więc ten tekst rozumieć w następujący sposób: miłujący i miłosierny Bóg nawiedza i szuka w domu ludzkim, czy grzech ojców nie przeszedł na następne pokolenia. To że nawiedza i szuka, pokazuje jego gotowość do wybaczenia.

⁵⁰ Por. tamże, s. 358.

⁵¹ Zob. tamże.

⁵² J. KLINKOWSKI, *Obraz Boga*, [w:] *Teologia Starego Testamentu...*, t. 1, s. 25.

⁵³ Por. G. ANDRÉ, קָרַח , [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, red. H.-J. FABRY, H. RINGGREN, t. 6, Stuttgart-Berlin-Köln 1989, s. 708-723.

Jahwe jest miłosierny i przebaczący, ale karze, bo jest sprawiedliwy. Kara, którą wymierza Bóg, nie ma charakteru penitencjarnego czy odwetowego, lecz wyłącznie charakter zbawczy. Jahwe nie jest karzącym Sędzią, lecz sprawiedliwym Bogiem egzekwującym swoje prawo i chroniącym swój Lud przed złem i apostazją⁵⁴.

Sprawiedliwość Boża mająca wymiar zbawczy nie może eliminować nałożenia i wyegzekwowania kary⁵⁵. Bardzo często odnosimy się do Boga tak, jakby się nam coś od niego należało albo byłby on nam coś dłużny. To prawda, że należy się nam coś od niego, ale tylko jedno – należy nam się rzeczywiście Boża sprawiedliwość. Natychmiast jednak rodzi się pytanie i ogromne zakłopotanie: ale któż się przed nią ostoi, jeśli zabraknie Bożego miłosierdzia (por. Ps 130, 3)?

Bóg w obdarzaniu swoją łaską i miłosierdziem nie jest przez nikogo i przez nic ograniczony. Łaskę i miłosierdzie rozdaje według swoich i tylko jemu wiadomych reguł⁵⁶. Tę prawdę objawił i przekazał Mojżeszowi na Synaju: „Ja ukazę ci mój majestat i ogłoszę przed tobą imię Pana, gdyż Ja wyświadczam łaskę, komu chcę, i miłosierdzie, komu mi się podoba” (Wj 33, 19).

Główne myśli zawarte w rozdziałach 33 i 34 Księgi Wyjścia, dotyczące sprawiedliwości i miłosierdzia Bożego, wycisnęły swoje piętno na innych tekstach Starego Testamentu. Myśl teologiczna zawarta w tych dwóch rozdziałach widoczna jest w Księgach Prorockich, a także w Księdze Psalmów. Często stwierdza się, że Psalm 103 ubrał w modlitewną szatę całą teologię Synaju⁵⁷.

Konkluzja

Podsumowując rozważania dotyczące Boga sprawiedliwości i Boga miłosierdzia, należy być pewnym jednego: iż te „atrybuty” Jahwe wzajemnie się nie wykluczają. One wzajemnie się dopełniają i są ze sobą nierozzerwalnie, niejako egzystencjalnie związane. Oba pochodzą od Jahwe, w nim mają swój początek i źródło, a także przez niego jesteśmy nimi obdarowywani. Jeżeli zaczniemy wzajemnie wykluczać i przeciwstawiać sobie sprawiedliwość i miłosierdzie, prędzej czy później ztratą one swój sens i znaczenie dla naszego życia, a przez to zniszczymy ich zbawczy charakter w zaplanowanej przez Boga jego ekonomii zbawienia. Sprawiedliwość bez miłosierdzia stanie się „zimną” doktryną, a miłosierdzie bez sprawiedliwości okaże się tylko służalczym, nic nieznaczącym gestem⁵⁸.

⁵⁴ W. GROSSOUW, J. DE FRAINE, dz. cyt., s. 556; Ch. DOHMEN, *Das Buch Exodus*, [w:] *Stuttgarter Altes Testament*, t. 1, Stuttgart 2017, s. 167.

⁵⁵ H. LANGKAMMER, „*Miłosierdzie*”..., s. 107.

⁵⁶ Zob. S. STASIAK, dz. cyt., s. 261–274.

⁵⁷ Ch. DOHMEN, *Ex 19-40...*, s. 359.

⁵⁸ Por. J. EBACH, *Barmherzigkeit und Gerechtigkeit*, „*Theologisch-praktische Quartalsschrift*” 164 (2016), z. 4, s. 339–347, Linz 1848–

Wszystkim naszym rozważaniom dotyczącym Boga sprawiedliwości i Boga miłosierdzia niech towarzyszy myśl Jana Pawła II zaczerpnięta z jego elementarza etycznego:

„Dobro może być zrodzone tylko przez jakieś inne dobro. Otóż miłosierdzie Boga jest to właśnie Dobro, które rodzi dobro na miejscu zła. Miłosierdzie nie akceptuje grzechu i nie patrzy nań przez palce, ale tylko i wyłącznie pomaga w nawróceniu z grzechu – w różnych sytuacjach, czasem naprawdę ostatecznych i decydujących, i na różne sposoby.

Miłosierdzie Boga idzie ściśle w parze ze sprawiedliwością⁵⁹.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość, miłosierdzie, sprawiedliwość Boża, miłosierdzie Boże, kara, zbawienie, teofania synajska, „13 Middot”

God of Justice and God of Charity in the Light of Wj 33,19 and Wj 34,6-7

Summary

Undertaking the theme of justice and charity of God, the author wants to show that these “attributes” of God do not exclude each other mutually. They mutually complete each other and are inseparably and existentially related to each other. Both come from God, in Him have their beginning and the source. Justice and charity are God’s gifts for us. We are their continuous recipients. If we begin to contrast justice and charity, sooner or later they will lose their sense and meaning in our life, and through this we will destroy also their beneficial character planned by God in his economy of salvation. Justice without charity will become “a cold” doctrine, and charity without justice will prove only a servile, meaningless gesture.

Keywords: justice, charity, God’s justice, the penalty, the salvation, the Sinaitic theophany, „13 Middot”

BIBLIOGRAFIA

ANDRÉ G., תרפ, [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, red. H.-J. FABRY, H. RINGGREN, t. 6, Stuttgart–Berlin–Köln 1989, s. 708–723.

⁵⁹ Kard. K. WOJTYŁA, *Elementarz etyczny*, Wrocław 1982, s. 71.

- BARTH G., „οικτιρμος, ου, ό“, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. H. BALZ, G. SCHNEIDER, cz. 2, Stuttgart 2011³, s. 1234.
- BAUER J.B., „Barmherzigkeit“, [w:] *Bibeltheologisches Wörterbuch*, red. J. MARBÖCK, K.M. WOSCHITZ, J.B. BAUER, Styria 2001⁴, s. 64.
- BAUER W., „οικτιρμος, ου, ό“, [w:] *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, red. TENZE, K. ALAND, B. ALAND, Berlin–New York 1988⁶, s. 1138.
- BAUER W., „πλαγγων, ου, το“, [w:] *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, red. TENZE, K. ALAND, B. ALAND, Berlin–New York 1988⁶, s. 1523.
- BAUER W., „δικαιοσύνη, ης, ή“, [w:] *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, red. TENZE, K. ALAND, B. ALAND, Berlin–New York 1988⁶, s. 395–396.
- BENEDYKT XVI, OJCIEC ŚWIĘTY, *Deus caritas est*, Rzym 25.12.2005.
- BERGER K., *Kommentar zum Neuen Testament*, Gütersloh 2012².
- BOSSHARD-NEPUSTIL E., *Der schreibende Gott am Sinai*, „Biblische Zeitschrift“ 54 (2010), z. 1, s. 1–19, Paderborn 1957–
- BROER I., „Barmherzigkeit“, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. W. KASPER, t. 2, Freiburg–Basel–Rom–Wien 1993³, s. 13–17.
- BROWNING W.R.F., „Miłosierdzie“, [w:] TENZE, *Słownik biblijny*, Warszawa 2009, s. 323.
- BUCZEK J., „Sprawiedliwość Boża“, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 18, TN KUL, Lublin 2013, s. 735.
- CAMBIER J., LÉON-DUFOUR X., „Miłosierdzie“, [w:] *Słownik Teologii Biblijnej*, red. X. LÉON-DUFOUR, opr. pol. bp. K. ROMANIUK, Poznań–Warszawa 1985³, s. 478–483.
- CRAGHAN J.F., *Księga Wyjścia*, [w:] *Międzynarodowy Komentarz do Pisma Świętego*, red. wyd. oryg. W.R. FARMER, red. wyd. pol. W. CHROSTOWSKI, Warszawa 2001², s. 331–381.
- DOHMEN Ch., *Exodus 1-18*, übersetzt und ausgelegt von Christoph DOHMEN. *Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament*, Freiburg–Basel–Wien 2015, s. 114–183.
- DOHMEN Ch., *Exodus 19-40*, übersetzt und ausgelegt von Christoph DOHMEN. *Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament*, Freiburg–Basel–Wien 2015, s. 316–360.
- DOHMEN Ch., *Das Buch Exodus*, [w:] *Stuttgarter Altes Testament*, t. 1, Stuttgart 2017, s. 167.
- EBACH J., *Barmherzigkeit und Gerechtigkeit*, „Theologisch-praktische Quartalschrift“ 164 (2016), z. 4, s. 339–347, Linz 1848–
- FRANCISZEK, PAPIEŻ, *Bulla Misericordiae Vultus*, Rzym 11.04.2015.
- GROSSOUW W., FRAINE DE J., „Gerechtigkeit“, [w:] *Bibel-Lexikon*, red. H. HAAG, Leipzig 1970, s. 556–559.
- HEIDLER J., „Barmherzigkeit“, [w:] *Calwer Bibellexikon*, red. O. BETZ, B. EGO, W. GRIMM, W. ZWICKEL, Stuttgart 2003, s. 155–156.

- IMSCHOOT P. VAN, „*Barmherzigkeit Gottes*“, [w:] *Bibel-Lexikon*, red. H. HAAG, Leipzig 1970, s. 167.
- JAN PAWEŁ II, Św., *Dives in Misericordia*, Rzym 30.11.1980.
- JAN PAWEŁ II, Św., *Redemptor Hominis*, Rzym 4.03.1979.
- KAMLAH E., „*Barmherzigkeit*“, [w:] *Theologische Realenzyklopädie. Studienausgabe*, t. 5, Berlin–New York 1980, s. 224–228.
- KAMPLING R., „*Barmherzigkeit*“, [w:] *Handbuch theologischer Grundbegriffe zum Alten und Neuen Testament. Studienausgabe*, red. A. BERLEJUNG, Ch. FREVLER, Darmstadt 2016⁵, s. 111–112.
- KASPER W., *Was heißt Barmherzigkeit?*, „Bibel heute“ (2016), nr 1, s. 4–5, Stuttgart 1964–
- KERTELGE K., „*Gerechtigkeit*“, [w:] *Bibeltheologisches Wörterbuch*, red. J. MARBÖCK, K.M. WOSCHITZ, J.B. BAUER, Styria 2001⁴, s. 223–225.
- KERTELGE K., „*Gerechtigkeit Gottes*“, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. W. KASPER, Freiburg–Basel–Rom–Wien 1995³, s. 504–506.
- KLINKOWSKI J., *Obraz Boga*, [w:] *Teologia Starego Testamentu. Teologia Pięcioksięgu*, red. M. ROSIK, t. 1, Bibliotheca Biblica, Wrocław 2016, s. 153–188.
- KLAIBER W., „*Gerechtigkeit*“, [w:] *Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, red. H.D. BETZ, D.S. BROWNING, B. JANOWSKI, E. JÜNGEL, Tübingen 2000⁴, s. 704–705.
- KÜGLER J., „*Gerechtigkeit*“, [w:] *Handbuch theologischer Grundbegriffe zum Alten und Neuen Testament. Studienausgabe*, red. A. BERLEJUNG, Ch. FREVLER, Darmstadt 2016⁵, s. 223–225.
- LANGKAMMER H., „*Milosierdzie*“, [w:] TENŻE, *Słownik biblijny*, współpr. J. KOZYRA, R. RUBINKIEWICZ, J. SZLAGA, Katowice 1989, s. 107.
- LANGKAMMER H., „*Sprawiedliwość*“, [w:] TENŻE, *Słownik biblijny*, współpr. J. KOZYRA, R. RUBINKIEWICZ, J. SZLAGA, Katowice 1989, s. 144.
- LEMAŃSKI J., *Grzech i zło. Zagadnienia etyczne*, [w:] *Teologia Starego Testamentu. Teologia Pięcioksięgu*, red. M. ROSIK, t. 1, Bibliotheca Biblica, Wrocław 2016, s. 189–254.
- LEMAŃSKI J., *Wybranie, lud Boży, przymierze*, [w:] *Teologia Starego Testamentu. Teologia Pięcioksięgu*, red. M. ROSIK, t. 1, Bibliotheca Biblica, Wrocław 2016, s. 97–152.
- ŁACH S., *Pismo Święte Starego Testame. Księga Wyjścia*, t. 1, cz. 2, Poznań 1964.
- OTTO E., „*Gerechtigkeit*“, [w:] *Bibeltheologisches Wörterbuch*, red. J. MARBÖCK, K.M. WOSCHITZ, J.B. BAUER, Styria 2001⁴, s. 220–223.
- OTTO E., „*Gerechtigkeit*“, [w:] *Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, red. H.D. BETZ, DON S. BROWNING, B. JANOWSKI, E. JÜNGEL, Tübingen 2000⁴, s. 702–704.
- PIKOR W., „*Milosierdzie*“, [w:] *Encyklopedia katolicka*, TN KUL, t. 12, Lublin 2008, s. 1088.
- PREUSS H.D., „*Barmherzigkeit*“, *Neues Testament*, [w:] *Theologische Realenzyklopädie. Studienausgabe*, red. G. KRAUSE, G. MÜLLER, t. 5, New York 1980, s. 215–224.

- RAD G. VON, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986.
- SALDARINI A.J., „Miłosierdzie”, [w:] *Encyklopedia biblijna*, red. P.J. ACHTERMEIER, red. tłum. pol. W. CHROSTOWSKI, Warszawa 1999, s. 763–764.
- SCHRENK G., „δικαιοσύνη”, [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. G. KITTEL, t. 2, Stuttgart 1935 (1967), s. 194–214.
- SCORALICK R., „Barmherzigkeit”, [w:] *Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, red. H.D. BETZ, DON S. BROWNING, B. JANOWSKI, E. JÜNGEL, t. 1, Tübingen 1998⁴, s. 1116–1117.
- SPIECKERMANN H., „Gerechtigkeit Gottes”, [w:] *Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, red. H.D. BETZ, D.S. BROWNING, B. JANOWSKI, E. JÜNGEL, t. 3, Tübingen 2000⁴, s. 718–720.
- „Sprawiedliwość”, [w:] *Encyklopedia PWN*, red. A. KRUPA, t. 2, Warszawa 2003, s. 239.
- STASIAK S., *Bóg okazuje miłosierdzie komu chce*, [w:] *Oblicza miłosierdzia w Biblii*, red. J. JAROMIN, Bibliotheca Biblica, Wrocław 2016, s. 261–274.
- STAUDINGER F., „ελεος, ους, τό, eleos”, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. H. BALZ, G. SCHNEIDER, cz. 1, Stuttgart 2011³, s. 1046–1052.
- STUBHANN M., „Barmherzigkeit”, [w:] *Herders neues Bibellexikon*, red. F. KOGLER, Freiburg–Basel–Wien 2008, s. 72.
- SZMAJDIŃSKI M., „Miłosierny i laskawy...”. *Funkcjonowanie synajskiego wyznania wiary (Wj 34, 6-7) w zbiorze dwunastu proroków*, [w:] *Oblicza miłosierdzia w Biblii*, red. J. JAROMIN, Bibliotheca Biblica, Wrocław 2016, s. 71–96.
- VETTER D., „Gerechtigkeit”, [w:] *Lexikon religiöser Grundbegriffe*, red. A.T. KHOURY, Wiesbaden 2007, s. 328–332.
- WALTER N., „σπλαγχνον, ου, το”, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. H. BALZ, G. SCHNEIDER, cz. 3, Stuttgart 2011³, s. 635.
- ZWIJACZ E.N., *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010.
- ZWIJACZ E.N., „Pan nieskory do gniewu, bogaty w miłosierdzie” (*Lb 14, 18*), [w:] *Oblicza miłosierdzia w Biblii*, red. J. JAROMIN, Bibliotheca Biblica, Wrocław 2016, s. 61–69.

